

Bağdad, Hulvan açıq kitabxanası

Yazı Böyük Britaniyanın Manchester Universitetinin professoru Səlim əl-Həsaninin rəhbərliyi ilə qələmə alınmış "1001 ixtira. Müsəlman sivilizasiyasının ölməz irsi" kitabının materialları əsasında hazırlanıb

Bağdad, Müdrilik evinin alimləri

III yazı

Müdrilik evi

Min il əvvəl Bağdad dünyanın ən böyük və zəngin şəhərlərindən biri olub. Lakin onun sərvəti yalnız pulla ölçülmürdü. İki yüz ildən artıq müddət ərzində burada Müdrilik evi yerləşmişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən bir çox alimləri cəlb edən bu ev müsəlman dünyasında riyaziyyat və astronomiyadan tutmuş zoologiyaya qədər çoxsaylı elm sahələri üzrə nəzəri fikrin və diskussiyaların, tədqiqatların mərkəzi, özünəməxsus akademiya idi. Akademiyada alimlər təbiət, tibb və fəlsəfə elmlərinə dair mətnlərin geniş kolleksiyasından istifadə edə bilirdilər. Müdrilik evini təsis edən xəlifələr bir çox qədim sivilizasiyaların nümayəndələrinin əsərlərini özündə cəmləşdirən dünya əhəmiyyətli kitabxana təşkil etmişdilər. 786-cı ildə hakimiyyətə başlayan xəlifə Harun ər-Rəşid atası və babası tərəfindən toplanmış əlyazmaların saxlandığı kitabxana yaratmışdır. Sonrakı 30 il ərzində kitabxana ələ böyümüşdür ki, onun oğlu xəlifə əl-Məmun müxtəlif elm sahələrinə aid olan kitabları, ədəbiyyatları yerləşdir-mək üçün əlavə bina tikdirməli olmuşdur. Sonralar isə bir neçə elmi mərkəzi də ona birləşdirərək daha çox alimin tədqiqatlarla məşğul olmasına təmin etmişdir. 829-cu ildə o, bu kompleksə rəsədxanəni də əlavə etmişdir.

Müdrilik evində alimlər ərəb, fars, yunan dilləri ilə yanaşı bir neçə dil də danışır və elmi kitabları yazırdılar. Mütəxəssislər alimlərin başa düşməsi, bu kitablardan istifadə etməsi və müzakirələr apara bilməsi üçün daim onların ərəb dilinə tərcüməsi üzərində işləyirdilər. Akademiyanın görkəmli zəka sahibləri arasında Aristoteli tərcümə etmiş əl-Kindi və Hippokratı tərcümə etmiş Xunain ibn-İsxak da var idi. Bildirilirdi ki, xəlifə əl-Məmun Müdrilik evinin kitabxanasını zənginləşdirən alim və tərcüməçiləri mükafatlandırır, başa vurduqları hər bir kitab ağırlığında onlara qızıl verir.

Biliklərin ötürülməsinin bu üsulu çox uğurlu olmuşdur və uzun illərdən sonra öz davamını XII əsrdə İspaniyanın Toledo şəhərində tapmışdır. Bu dövrdə Toledo digər irimiqyaslı müəssisəyə - mətnlərin ərəb dilindən latın dilinə tərcümə mərkəzinə çevrilmişdir. Ərəb dilində olan kitabların yayılması və mühüm qədim yunan mətnlərinin işıq üzü görməsi ilə əlaqədar təzliklə xristian, yəhudi və müsəlman alimlər bu şəhərə axışmağa başlamışdır. Onlar qədim yunan əsərlərini və orijinal ərəb sənədlərini birlikdə latın, daha sonra isə Avropa dillərinə tərcümə etmişlər. Burada və eləcə də Avropanın cənubunda Mixail Skot Aristotelin bəzi əsərlərini, Gerard Kremonskiy əz-Zəhravinin tibbi ensiklopediyasını və ər-Razinin kimyaya dair əsərlərini ərəbcədən latın dilinə tərcümə etmişlər.

Müdrilik evinin alimlərinin nailiyyətləri bu gün də öz təsirini göstərməkdədir. "Cəbr" sözü öz mənasını əl-Xarəzmi tərəfindən yazılmış "Kitab əl-cəbr vəl-mukabala" kitabından götürülmüşdür. Alim IX əsrdə Müdrilik evində işləyərək bu elmin möhkəm təməlini yaratmışdır. Alimin davamçılarından əl-Karaci onun ideyalarını dəqiqləşdirmiş və daha da inkişaf etdirmiş, nəhayət, yüz illər ərzində mövcud olmuş cəbri ənənənin başlanğıcını qoymuşdur. Bu və digər alimlər abstrakt riyaziyyatın müasir informasiya texnologiyalarının istinatı ediyi bazisi işləyib hazırlamışlar.

Xəlifə əl-Məmunun uzaqgörənliyi və intellektual irsinin əhəmiyyəti danılmazdır, onun xatirəsi hazırda adını daşıdığı Ay kraterində yaşamaqda davam edir.

Bağdad öz inkişafının şöhrətli zirvəsini 1200 il əvvəl islam dünyasının çiçəklənən mərkəzi olarkən yaşayıb. 500 il ərzində şəhər yüksək mədəniyyəti və görkəmli intellektualları ilə şöhrət qazımb. Bu nüfuzu Bağdad xəlifələri ər-Rəşidin, əl-Məmunun, əl-Mutadidin və əl-Muktəfinin hakimiyyəti illərində qazımb.

Bağdadın bu cür yüksək səviyyəyə çatması və öz şöhrətini uzun müddət saxlamasının səbəbi adıçəkilən xəlifələ-

həsinə daha yaxşı bələd idi və Aristotelin 19 fəsiləndən ibarət "Heyvanlar haqqında" kitabını latın dilindən tərcümə etmişdi. Hüseyin ibn-İsxak məşhur tərcüməçi idi və yunan həkimləri Hippokrat və Qalenin elmi əsərlərini tərcümə etmişdi.

Danışdırdılar ki, xəlifə əl-Məmun Siciliya kralına məktubla müraciət edərək fəlsəfə və təbiət elmlərinə aid kitablara zəngin olan Siciliya kitabxanasının bütün materiallarını onunla bölüşməyi xahiş etmişdir. Kral isə xəlifənin xahişini təmin edərək bütün kitabların surətlərini ona göndərmişdir. Kitablara müxtəlif cür daşıyırdılar. Bir sıra məlumlara görə, xəlifə əl-Məmun İrannın Xorasan şəhərindəki əlyazmaların Bağdadda daşınması üçün yüzlərlə dəvədən istifadə etmişdir. Xəlifə kitablara üçün

"Müdrilik evi riyaziyyat, astronomiya, tibb, kimya, zoologiya da daxil olmaqla təbiət və humanitar elmlərin öyrənilməsinə mükəmməl mərkəz idi. Aristotel, Platon, Hippokrat, Evklid, Pifaqor və digərlərinin jərs, hind və yunan dillərində olan mətnlərindən istifadə etməklə bu alimlər dünyada ən böyük biliklər kolleksiyasını toplayaraq onları öz kəşfləri ilə zənginləşdirdilər", Böyük Britaniyanın "Qardian" qəzeti, 2004-cü il

gər şəhərlərdə və islam dünyasının şərq əyalətlərində də Bağdad nümunəsinə oxşar elm evləri və ya, daha dəqiq desək, biliklər evi (dar əl-ilm) təsis olunmuşdur.

bölgələrindən olan alimlərin diqqətini cəlb edən nüfuzlu şəxsi kolleksiyalar var idi. Kolleksiylara daxil olan kitablara və əlyazmalara müxtəlif ölçüdə, hər iki tərəfində yazmağın mümkün olduğu keyfiyyətli kağızdan və dəri qabıqdan hazırlanmışdır. Kitablara geniş əhali kütləsi tərəfindən toplanması ilə vəsot almışdır ki, kitab kolleksiyası olmayan məscidlərə rast gəlmək mümkün deyildi. 1258-ci ildə Bağdadın monqollar tərəfindən süqutuna qədər şəhərdə 36 kitabxana və yüzdən artıq kitab ticarətçisi var idi. Ticarətçilərin bəzilərinin eyni zamanda ştat üzrə surətçixardan işçiləri var idi. Bu cür kitabxanalar Qahirədə, Hələbdə, İranda, Orta Asiya və Mesopotamiyanın iri şəhərlərində mövcud idi.

Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar "dar əl-kutub", yəni

yiş yeri, ərzaq və yazı ləvazimatlarının qarşılığında minnətdarlıq olaraq kitabxanalara verildirdi.

Kitabxanalar nəhəng tikililər ola bilirdi. Orta əsrlərin tarixçilərindən əl-Muqəddəsi Şirazdakı (İranda) kitabxana kompleksini belə təsvir edirdi: "Bina otuz güllər və bağcılarla əhatələnmiş gümbəzlərdən, yuxarı və aşağı mərtəbələrə, 360 otaqdan ibarət idi. Hər bir şöbədə kataloqların yerləşdiyi rəflər var idi. Otaqlarda xalı döşənmişdi". Bir sıra bu cür tikililər, məsələn, Şiraz, Kordova və Qahirədə təsis olunmuşdur. Onlar məscidlərdən kənarəda yerləşirdi. Bu tikililərin geniş idi və özündə müxtəlif təyinatlı otaqları birləşdirirdi: kitabların saxlanması üçün rəfli qalereyalar, oxu zalı, əlyazmaların və ədəbiyyat külliyyatlarının surətlərinin çıxarılması üçün zal. Onların hamısı lazımi şəkildə işıqlandırılmış və xallı, həsirlər, oturmaq üçün yastıqlarla təmin olunmuşdur.

Bizim günlərin kitabxanalarına oxşar olaraq min il əvvəlki kitabxanalar çox yaxşı səhmana salınmış anbarlarla təmin olunmuşdur. İstər şəxsi, istərsə də açıq kolleksiyalarda oxucuların rahat istifadəsi üçün kitabların çeşidlənməsi və onların səliqəli kataloqlaşdırılması sistemi mövcud idi. Kitabxanalar kitabxana resurslarının keyfiyyəti və sayına nəzarət edirdilər.

1050-ci ildə Qahirədəki Al Azxar kitabxanasının kitab fondu 120 min cildəndən artıq idi, kitablar barədə məlumatlar 3500 səhifəlik həcmdə 60 cildlik kataloqla yerləşdirilmişdir. İspaniyadakı əl-Xakama kitabxanasının kataloqu isə, məlumatlara görə, 44 cild olub.

Kitabxanaçı vəzifəsi çox şərfli idi, bu vəzifəyə ən təhsilli şəxslər təyin edirdilər. Bu vəzifəyə namizədlər kimi qeyri-adi nailiyyətləri olan, biliklərin mədafiçiləri və keşiyində duran şəxslər seçilirdi. XII - XIII əsrlərdə Şimali Afrika hökmdarları olan Əlmüvəhhdilər sülaləsinin kitabxanaçıları dövlət qulluqlarının ən imtiyazlı sıyahısına daxil idi. Bütün bu kolleksiyalı biliklər üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi.

Kitab ticarəti də biliklərin yayılmasında mühüm rol oynayırdı. X əsrin kitab ticarətçilərindən İbn ən-Nadimin məşhur kitabxanası böyük binanın yuxarı mərtəbəsində yerləşmişdi. Kitab həvəskarları, alimlər buraya əlyazma materiallarını vərəqləməyə, dincəlməyə və ideyaları mübadiləsinə aparmağa gəlirdilər. Min il əvvəl müsəlman dünyasında kitab mağazaları var idi, şəxsi və açıq kitabxana fondları kimi onların çeşidləri yüzlərə ad daşıyırdı.

Kağızın (ərəbcə, virak) icad olunması ilə peşəkar birliyin yaranması zərurəti yaranı, onların nümayəndəsi varrak adlanırdı. Kağız satıcıları, yazıçıları, tərcüməçiləri, əlyazma üzü köçürənləri, kitabxanaçıları, rossamları əlyazmaların dekorasiyasını aparaları bu adla çağırılırdı. Hesab olunur ki, varrak peşəsi kağızın hazırlanması sənəti Çindən müsəlman dünyasına yayılmasından sonra yaranıb. Bağdad, ola bilsin ki, varrakların kitab mağazalarının meydana gəldiyi ilk şəhər olub. Daha sonra isə onlar bütün müsəlman dünyasında açılıb və onların sayı sürətlə artmağa başlayıb.

XII əsrdə Mərkəzdə kutubion (kitabçı) sözü kitab ticarətçilərinə, mağaza və kitabxana sahiblərinə, eləcə də əlyazmaların üzünü köçürənlərə, cildləyənlərə, mirzələrə deyilirdi. Mərkəzin küçələrindən birində 100 kitab mağazası və hər iki səkidə 50 kitabxana var idi. Yaqub əl-Mənsurun hökumətində dövründə burada çalışanların fəaliyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı, hökmdar kitab istehsalçıların daim mükafatlandırır və oxucu fəallığını stimullaşdırırdı.

Oruc MUSTAFAYEV,
"Azərbaycan müəllimi"

Şərqlin təhsil tarixindən

Kitabxanalar

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xəlifə əl-Məmun tərcüməçilərinin əməyini yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə etdikləri kitabların ağırlığına müvafiq olaraq qızıl mükafatlandırıldı. Bu isə müsəlman və qeyri-müsəlmanların gələcək nəsilləri tərəfindən hörmət və ehtiramla yad ediləcək kitabların kütləvi surətlər tərcümə edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə bir neçə yüz şəxsi kitabxana açılmışdır. Bu isə minlərlə kitab oxucular üçün əlyəterliyi təmin etmişdir.

Elmi ədəbiyyatın yayılmasına yol açan amillərdən biri VII əsrdə ilk müsəlman kitabının yaradılması oldu. Bu, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s) Allah tərəfindən ayə və surələr formasında göndərilmiş "Qurani-Kərim" idi. İslam tərəfdarlarından bir neçə nəfər dərhal müqəddəs ayə və surələri əzbər öyrəndilər, mirzələr isə onları o dövrdəki istənilən hər hansı alçatan material - yarpaq, parça, sümük və daş üzərində yazmağa başladılar. Bu əlyazmaların ilk tam nüsxəsi ikinci xəlifə Ömər qızı Hafsa-da idi. İlk kitabın bir neçə surəti mövcud idi, onların əksəriyyətində sahibləri tərəfindən edilmiş izahedici qeydlər var idi. Əlavə şərh ediləndən vahid kitab yaratmaq üçün bütün bu surətləri toplamaq lazım idi ki, Hafsadakı orijinal versiya ilə müqayisə etmək mümkün olsun. "Qurani-Kərim" in yayılmasını asanlaşdırdı. 1400 il əvvəl Osman ibn Affan tərəfindən yazılmış əlyazmanın nümunəsinə bu gün kimi dünyanın ən böyük kitabxanalarında görmək mümkündür. "Qurani-Kərim" in müasir mətni isə VII əsrdəki orijinal əlyazma əsasında yaradılmışdır.

Kitablara bağlılığın formalaşdırılması ona gətirib çıxarmışdır ki, müsəlmanlar onları toplamağa və kitabxanalar yaratmağa başlamışdılar. Kitabxanalar icimai və şəxsi xarakter daşıyırdı. Məscidlərdə kitabların əhali üçün açıq şəkəsinin mövcud olması ilə yanaşı, iri şəhərlərdə müsəlman dünyasının bütün

Bizans imperatoruna da müraciət etmişdir. Xəlifə imperatorluğun kitabxanasında saxlanılan faydalı kitabların tərcümə edilməsi üçün özünün bir neçə alimini Bizans imperatorluğuna göndərmək istəyirdi. İmperator razılıq vermişdi, xəlifənin adamları yunan intellektuallarının Bizans kitabxanasında saxlanılan istənilən əsərlərini götürmək üçün əlavə tapşırıqlarla yola çıxmışdılar.

Xəlifə əl-Məmun nəinki Müdrilik evinə rəhbərlik edir, eyni zamanda humanitar və təbiətşünas alimlərin elmi diskussiyalarında iştirak edirdi. O, özünün şəxsi astronomlarından müsəlman Yəhya ibn əbu Mənsur və yəhudi Sanad ibn Əli əl-Yəhudinin rəhbərlik etdikləri Marsad-Falaki adını daşıyan astronomiya mərkəzi inşa etdirmişdir.

Öz atasından nümunə götürən əl-Məmun çoxsaylı ali məktəblər, rəsədxanalar və parça fabriki təsis etmişdir. Belə məlumatlar da var ki, onun hakimiyyətə gəlməsi illərdə fəaliyyət göstərən ali məktəblərin sayı 332-yə çatmışdır.

Məlumatlara görə, xəlifənin xahişi ilə bilicilərdən ibarət qrup onun üçün dünyanın xəritəsini hazırlamışdır. O, "əl-Məmun xəritəsi" və ya "As-sura əl-məmuniyə" adlanırdı və yunan coğrafiyaçıların, eləcə də Ptolomey dövrünün xəritələri ilə müqayisədə daha çox ərəziləri əhatə edirdi.

Müdrilik evinin həmin dövrdə fəaliyyət göstərmiş digər parlaq simalarından tanınmış riyaziyyatçılar və ixtiraçılardan olan Banu Musa-Məhəmməd Əhməd və əl-Həsən qardaşlarını, "cəbrin atası" hesab olunan əl - Xarəzmi, musiqi nəzəriyyəsi və kriptografiyanın banisi əl-Kindi, gözəl xəttat Səid ibn Harun əl-Kitabi, həkim və tərcüməçi Hunayin ibn İsxak əl-İbadi və onun oğlu İsxakı göstərmək olar. Onların bugünkü əlmə məlun olan və real eksperimentlərə əsaslanan kəşfləri və tədqiqatları çox geniş və əhatəlidir.

Lakin Abbasilərə məxsus olan və yuxarıda bəhs etdiyimiz Müdrilik evi ilə 1005-ci ildə Qahirədə xəlifə əl-Hakim tərəfindən əsas qoyulan və 165 il mövcud olmuş Fatimilər xilafətinə məxsus müdrilik evini (Dar əl-hikma) fərqləndirmək lazımdır. IX və X əsrlərdə di-